

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht



u

5

80^e jaargang

2007

'Lichies lopen' voor Sint-Maarten



Pedagogisch spitten in de schooltuin



Schandaal om een heilige sandaal



De Utrechtse Paulus Potter



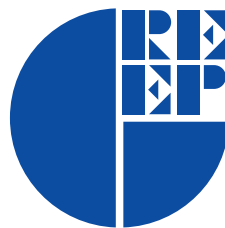
hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor utrechtboeken
stad en provincie



selexyz broese

hoofdvesting: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl



GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

WALTMANN. HISTORISCH GEZIEN EEN VAN DE EERSTEN.

Maar vooral ook degelijk, betrouwbaar, vakkundig, uiterst actief en meer dan 115 jaar volledig ingespeeld op onroerend goed in Utrecht en regio.



Eeuwig, en altijd actief in vastgoed

Maliesingel 18
Postbus 349
3500 AH Utrecht
Tel. 030 - 231 30 35
Fax 030 - 231 23 74
www.waltmann.nl
info@waltmann.nl



**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**



LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44



Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Workum
Zeist

* hoofdvesting Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV





116 Lichies lopen op Schuddekorfjesdag

Op 11 november viert Utrecht weer de feestdag van schutspatroon Sint-Maarten. Waarom vereren de Utrechtenaren juist deze heilige en hoe hebben ze dat in de loop der eeuwen gedaan? Over relieken, het stadswapen, korven schudden, klokgebeier, lampiontochten en de Sint-Maarten 'solidariteitsprijs'.



122 Spitten, poten, wieden en oogsten

Schooltuinen bestaan in Utrecht al meer dan een eeuw. Het is vooral dankzij de in 1919 opgerichte Vereeniging voor School- en Werktuinen dat het pedagogisch tuinieren een hoge vlucht nam.



128 Schandaal om een sandaal

In de jaren vijftig stalen onverlaten verschillende relieken uit het Oud-Katholiek Museum in Utrecht. Daaronder een stukje sandaal van Willibrord. Dat kwam nooit meer terug. Toch is er in Utrecht nog een fragment te vinden van het schoeisel van de heilige.

> Inhoud

Chris van Deventer	116	Sint-Maarten in de stad Utrecht
	121	Literatuursignalement
Bettina van Santen	122	'Een opvoedkundig middel van den eersten rang' De introductie van de schooltuin in Utrecht
Marieke van Vlieden	126	Inrichting van de 16e-eeuwse Dom in kaart gebracht Boekbespreking
Anique C. de Kruijff	128	Heilige Inhaligheid De diefstal van een stukje sandaal van Willibrord
Marion Cornélie van Oudheusden	133	Jan Baptist Kobell (1778-1814) en 'den algemeenen roem van een voortreffelijk Kunstenaar' Serie 200 jaar Genootschap Kunstliefde - 5
	137	Agenda en berichten



Sint-Maarten in de stad Utrecht



Windwijzer met
Sint-Maarten met de
bedelaar op de torenspits
van de Domtoren
Foto: D. Vermeulen-Ponten

Sint-Maarten of officieel Sint-Martinus, bisschop van Tours, geheten, is de schutspatroon van de stad en provincie Utrecht. Maar waar komt zijn verering in Utrecht vandaan, hoe oud is die en hoe heeft die zich door de tijd heen ontwikkeld?

CHRIS VAN DEVENTER

Sint-Maarten werd uit Romeinse, heidense, ouders geboren in het jaar 314 of 316 in Sabaria (tegenwoordig Szombathely in Hongarije) aan de Donau, de toenmalige rijksgrens. Omdat zijn vader

militair in Romeinse legerdienst was, werd Martinus vernoemd naar de oorlogsgod Mars (de strijder of strijdbare). Het gezin verhuisde naar Pavia (Italië), alwaar hij, met tegenzin, in Romeinse krijgsdienst trad. Later gelegerd in Gallië, werd

over hem het verhaal bekend van het delen van zijn mantel met een bedelaar. Martinus ontmoette in de winterkou bij de stadspoort van Amiëns een arme man die om een aalmoes vroeg. Martinus die enkel zijn militaire uitrusting, een eigendom van de keizer, bij zich had, sneed zijn mantel in tweeën en gaf een helft aan de bedelaar. De volgende nacht had Martinus een droom, waarin hij Jezus zag, gekleed in zijn weggegeven halve mantel. En Jezus zei hem: 'Al wat gij aan één der minsten der mijnen hebt gedaan, dat hebt gij aan mij gedaan.'

Martinus, die in die tijd al belangstelling voor het christendom had, verliet na enige jaren het leger en liet zich dopen. In die tijd begon de kerk wereldse trekken te vertonen en waren er christenen, vooral in het oosten, die als tegenbeweging kluizenaar werden in de woestijn. Dat was ook Martinus' ideaal en hij ging wonen in een kluis in Ligué, bij Poitiers. Er verzamelden zich al snel volgelingen om hem heen, de eerste (klooster)gemeenschap in het westen. In 371 werd Martinus door het volk, maar tegen zijn eigen zin en die van de omringende bisschoppen, gekozen tot bisschop van Tours. Hij bleef zijn kluizenaarsbestaan trouw in een grote kluizenaarsgemeenschap in Marmoutiers, net buiten de stad Tours. Tijdens een van zijn missioneringsreizen overleed hij in Candes op 8 november 397 en werd daarna op 11 november begraven in Tours.

Heiligverklaring

11 November werd zijn gedenk/feestdag, want die dag werd beschouwd als zijn overgang naar een beter leven in de hemel. Al

snel verklaarde de kerk hem heilig. Over zijn leven en daarna zijn verering als heilige staan ons twee bronnen ter beschikking: het *Leven van Sint-Martinus*, de *Vita sancti Martini* door een tijdgenoot Sulpicius Severus en de *Historiën* door Gregorius van Tours, bisschop van Tours in de 6e eeuw. De levensbeschrijving schijnt al bijna gereed te zijn geweest bij Martinus' overlijden en geeft vele wondere daden van hem weer. Het is meer dan een beschrijving van de historische werkelijkheid, en is vooral bedoeld als model en voorbeeld voor het leven van een christen, een monnik en bisschop. De *Historiën* van Gregorius geven een beeld van de bijzondere plaats van Sint-Martinus in de samenleving, de grote verering die hij genoot en de vele wonderen die hij verrichtte.

In het begin van de 6e eeuw werd koning Clovis gedoopt. Daarmee werd Sint Martinus de schutspatroon van de Merovingers en het Frankische rijk. De heilige stond bij de Franken in groot aanzien en zou hen bij hun veroveringstochten beschermen. Zij namen dan de halve mantel van Sint Martinus als krijgsbanner mee. Deze halve mantel (cappa) werd aanvankelijk in een kapel bewaard. Gregorius wees op het belang van de viering op 11 november: 'Wie dit feest gelovig viert, zal in dit leven en in het hiernamaals de bescherming van de heilige bisschop genieten.' Hij beschreef ook de plechtigheden op dit feest en het grote aantal pelgrims dat daar op af kwam.

Sint-Maarten in Utrecht

De Franken breidden hun rijk ook uit naar het noorden. Hun legers

werden gevolgd door missionarissen die vele aan Sint-Maarten toegewijde kerken stichtten. In het bijzonder langs de grote rivieren, zo ook in Utrecht. Rond 630 verrees een kerkje binnen het voormalige Romeinse castellum op het huidige Domplein. Dit kerkje werd door de Friezen verwoest en later, na 695, door de Angelsaksische monnik Willibrord herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd.

Zo werd Sint-Maarten de schutspatroon van de Utrechtse kerk en van de stad Utrecht. Later in de Middeleeuwen werd hij ook vereerd als beschermheilige van het Sticht, het wereldlijk territorium van de bisschop. In de stad, met de Utrechtse bisschopszetel, werd het feest in de loop der jaren groots gevierd. Zo was de Dom of bisschopskerk aan hem toegewijd en herinnerden het diagonale rood en wit van het Utrechtse stadswapen en vaandel aan zijn gedeelde mantel. Tot 1528 stond Sint-Maarten ook afgebeeld op het witte veld van wapen en vaandel. In dat jaar nam Karel V de wereldlijke macht van de bisschop in het Sticht over en liet hij de afbeelding uit het stadswapen en vaandel verwijderen ten teken dat hij nu de baas was en niet langer de bisschop.

In 1948, bij de viering van het 1900-jarig bestaan van Utrecht, besloot de gemeenteraad, dat Sint-Maarten weer in de stadsvlag moest terugkeren. De praktijk leerde dat er meer stadsvlaggen zonder dan met Sint-Maarten in gebruik waren. In juli 1990 besloot de gemeenteraad van Utrecht, ondanks heftige bezwaren van het raadslid W. van Willigenburg, om Sint-Maarten weer van de stadsvlag af te halen en

alleen nog te handhaven op het stadsvaandel in de hal van het stadhuis. Een door velen betreurd besluit!

Ruggenwervel en vingerkootje

In de Middeleeuwen werd de viering van Sint-Maarten, waarin de Domkerk een centrale rol vervulde, groots aangepakt. Zo werden al op 10 november de relikwies van de heilige op het hoogkoor van de Dom tentoongesteld en was het altaar versierd met mooie doeken en kleden. In 1173 verwierf de Dom uit Tours een echte Sint-Maartensrelikwiese: een ruggenwervel. Later bezat de Dom ook een vingerkootje en stukje schedel van de heilige. Het Domkapittel beschikte bovendien over de zogenaamde hamer of bijl van Sint-Maarten. Deze bijl bestond uit een groen granieten steen met een gat met daardoorheen een houten steel, met zilver omhuld. Deze cultische bijl dateert van rond 1000 voor Christus en is thans in bezit van het Catharijneconvent. Men geloofde dat Sint-Maarten deze bijl gebruikt had om de heidense afgodsbeelden stuk te slaan. Op de zilveren bekleding bevindt zich een Latijnse tekst, die (vertaald) luidt: 'De ijdele afgodsbeelden storten neer, getroffen door de bijl van Martinus. Laat niemand geloven dat zij die zo makkelijk neerstorten, goden zijn.' De heilige bezat een eigen altaar in de Domkerk, tegen de oostkant van het noordertransept. De relikwies genoten een zodanig grote belangstelling, dat het kapittel een hekwerk liet plaatsen om ze te beschermen. De getijden stonden reeds vanaf de vooravond, op 10 november, in het teken van het Sint-Maartensfeest, tot acht dagen (het octaaf)

Sint-Maartenskermis,
schilderij van Pieter Balten
uit Antwerpen, tweede
half 17e eeuw. Een me-
nigte armen en bedelaars
verdringt zich voor een
groot wijnvat in de Sint-
Maartenskleuren, rood
en wit. Rechts de mantel-
deling door Sint-Maarten.
Collectie Rijksmuseum
Catharijneconvent
(bruikleen Rijksmuseum
Amsterdam).



lang. De kerk was met groen versierd en er was een voorgeschreven liturgie, waarin onder meer het aantal kaarsen vastgesteld werd. In de lantaarn (bovenstuk) van de Domtoren werden 's avonds dertig kaarsen gebrand. In het koor bevond zich sinds circa 1490 een tapijt met de historie van Sint-Maarten vervaardigd door de Brusselse tapijtwerkers Jodocus de Voss en Petrus Pijll. Uiteraard zal klokgelui bijgedragen hebben aan de feestvreugde. De burgers werden ieder jaar, op de vooravond van Sint-Maarten, door de rector en scholieren van de Hieronymusschool onthaald op het zogenaamde Carmen Scholasticum, een Latijnse schooljaarzang. Ook vond één van de vier Utrechtse jaarmarkten plaats op Sint-Maartensdag. Een tijd waarin de oogst binnen, het vee geslacht en de eerste wijn beschikbaar was. De pacht werd betaald en nieuw personeel aangenomen. Deze markt was tevens omgeven met veel vermaak (kermis), eten en drinken en

bleek een ideale huwelijksmarkt. Er werden Sint-Maartensvuren gestookt, waarin de gekerstende Germaanse lichtfeesten herkenbaar zijn. Boven deze vuren poften de burgers vruchten en noten in korven, die ze heen en weer schudden, reden waarom Sint-Maartensdag ook wel schuddekorfjesdag werd genoemd. Armen en kinderen gingen bedelend langs de deuren van de rijken, met fakkels in de hand en met gezang: 'Stookt vier, haalt vier, Sunte Merten is hier. Met zijn bloote armen, hij zou ze graag wat warmen.' In de geest van Sint-Maarten werd er in die tijd extra aan de armen gedacht. De rijke burgers en het stadsbestuur bedeeden de armen bij de Wittevrouwenpoort. Ook in de Sionscameren werd er bedeed: Op Sint-Maartensavond kreeg iedere bewoner tien stuiver en op Sint-Maartensdag één stuiver en elf stuivers aan brood. In de Utrechtse raadselder bevond zich de spreuk 'des Morgens meed en 's middags wijn,

dat is ter ere van Sint Martijn'. En in het oudste rechtsboek van de stad, het *Liber Albus*, staat aangetekend dat: 'Men sell alle jaer gheven van der Stat goed op Sint Martyns Schuddecorfsdaghe elken arme mensche die daer coemt, enen Hollantschen penninc, of een Hollantsch pennincbroed, voor alle plaghen die der Stat ghefallen moeghen, ende dit sal ewelic staen, ende hier mede en selmen ghene heylghen weghe, ende so wie hiet yet toe gheven wil, die comen aldaer, ende ghevet selver mitter hant, ende dit selmen jaerlix cundighen mitter clocken, dattet die arme luden weten moegen.' Ook op 4 juli vierde men feest, namelijk de translatie van Sint-Maarten. Dan werd de overbrenging van het stoffelijk overschot van de heilige naar de voor hem gebouwde kerk in Tours herdacht. De kerkhervorming had niet veel op met het Sint-Maartensfeest, zoals stadsbestuur en predikanten dat verschillende malen lieten weten. Zo was er in 1633 een

verbod op het lopen met fakkels op Sint-Maartensavond, 'hetwelk men niet behoort te tolereren als gesproten uit der Heydenen afgodendienst'. Ook wees men op het gevaar voor branden. Er stond een boete van twaalf stuivers op, door de overtreders of hun ouders te betalen. De verboden werden vele malen herhaald en geleidelijk verdween de viering uit het openbare leven der stad. Wel zal de kerkelijke viering ongetwijfeld in de rooms- en oud-katholieke schuilkerken hebben standgehouden. In kerkelijke gezangenboeken uit de 17e en 18e eeuw vindt men nog Sint-Maartensliederen.

Vertrapper van het kwaad

Pas na de Tweede Wereldoorlog keerde het Sint-Maartensfeest langzaam terug. In Utrecht waren het voornamelijk de rooms-katholieke kleuterscholen die het feest weer binnenshuis gingen vieren, onder andere met het maken van en lopen met lampions. Vlak na de oorlog werd er een standbeeld van Sint-Maarten geplaatst op het voorplein van de Sint-Martinuskerk, als beschermers van de stad Utrecht. Dit drukte de dank uit voor het feit dat Utrecht in de oorlog voor grote verwoesting, zoals in Rotterdam, gespaard was gebleven. Sint-Maarten deelt hier niet zijn mantel, maar vertrapt het kwaad van de oorlog, dat verbeeldt wordt door een slang.

Voortrekker in de opleving was pastoor R. Beckers van de Sint-Martinusparochie. In zijn Sint-Martinuskerk aan de Oudegracht, achter de Twijnstraat, kwamen de kinderen dan op Sint-Maartensdag bijeen met hun lampions. Er werden verhalen verteld en liederen gezongen in de kerk en daarna ging een stoet kinderen achter de muziek en Sint-Maarten te paard aan. Langs de Oudegracht, rond de Dom en weer terug naar de kerk, waar ieder een versnapering wachtte. Maar ook de stad pakte Sint-Maarten weer op. Zo



zamelden kinderen geld in voor kinderen die het minder hadden dan zij, via een actie van Unicef. Zij kwamen op de Stadhuisbrug bijeen met lampions en kregen door het burgemeestersechtpaar De Ranitz snoepgoed uitgedeeld. In 1948 keerde, zoals gezegd, de afbeelding van Sint-Maarten ook terug in het witte veld van de Utrechtse stadsvlag. Utrecht kreeg weer een stadsvaandel, dat nu nog in de hal van het stadhuis staat en in de trouwzaal kwam een wandtapijt met Sint-Maarten te hangen, beide van de hand van mevrouw Brom-Fischer.

'Lichies lopen'

In 1997 werd er Europees de 1600-jarige sterfdag van Sint-Maarten gevierd. Ook Utrecht deed hier met een veelvormig activiteitenprogramma aan mee. Dat gaf een extra stimulans aan de viering in Utrecht. Tegenwoordig wordt er in veel wijken 'lichies gelopen', kinderen gaan zingend met hun lampions langs de deuren, in de hoop iets lekkers te krijgen. Dat gebeurt individueel, maar ook georganiseerd met verhalen en acts. Soms ook met Sint-Maartensvuren (in vuurkorven). Een belang-

*'Sint-Maarten deelt zijn mantel met een bedelaar' (1795-98)
door Jan Baptist Kobell
Foto: Fotodienst HUA,
Particuliere collectie*

Lampionnenoptocht bij de
Sint-Maartensviering op
Kanaleneiland in 1965
Foto: L.H. Hofland, HUA,
Collectie Beeldmateriaal



Lampionnenoptocht bij de
Sint-Maartensviering in
Wittevrouwen
Foto: Chris van Deventer



rijke rol spelen de scholen in de viering. Sinds 11 november 2000 vlagt de gemeente Utrecht jaarlijks op Domtoren, stadhuis en wijkbureaus met de Utrechtse stadsflag. Burgers en instellingen doen daar in toenemende mate aan mee. Er zijn feestelijke klokkluidingen en kerkdiensten in het teken van Sint-Maarten. Op Sint-Maartensavond is er een oecumenische Vesper in dé Sint-Maartens- of Domkerk, met na afloop een glaasje Sint Martinuslikeur. De stadsbeiaardier speelt Sint-Maartensliederen op het Domcarillon en op het orgel de 'Lange Gavioli' met een Sint-Maartenspotpourri. Er zijn Sint-Maartenskoekjes en Sint-Maartensbisschopswijn te koop

en vaak serveert er een Utrechts restaurant een Sint-Maartensschotel. De kinderen van de Vrije school (van het Hieronymusplantsoen) trekken 's avonds met hun fakkels naar de pandhof van de Dom en ontmoeten daar Sint-Maarten.

Maar er wordt ook gedacht aan de minderbedeelden. Zo verzorgen de Utrechtse binnenstadskerken een gratis warme maaltijd voor daklozen en stelt de protestantse gemeente Utrecht (DMO), samen met het Citypastoraat van de Domkerk, een aanmoedigingprijs beschikbaar voor een maatschappelijke groep/instelling die vernieuwend bezig is op sociaal gebied. Deze solidariteitsprijs heet 'De

mantel van Maarten' en wordt jaarlijks op of rond 11 november uitgereikt.

De Utrechtse klokkenluiders vieren op 11 november hun gildenjaarfeest onder andere met een feestelijke klokkluiding en Sint-Maartensverhaal en geven een geldbedrag aan een goed doel. Sinds zeven jaar bestaat er in Utrecht het Sint-Maartensberaad Utrecht, dat de Sint-Maartensviering in Utrecht stimuleert en ondersteunt. Ieder najaar publiceert dit beraad een activiteitenoverzicht van de Utrechtse viering. Zij streeft ernaar Utrecht te maken tot dé Sint-Maartenstad in Nederland. Sinds enige jaren is er contact met het Centre Culturel Européen Saint Martin de Tours. Dit Centre probeert Sint-Maarten als Europees cultureel symbool van Europa te promoten. Hierbij gaat het niet alleen om de folkloristische elementen, maar ook om een breed begrip, zoals gerechtigheid en verdraagzaamheid. Het samen delen is hierin een centraal thema. Utrecht is door dit Centre als centraal aanspreekpunt voor Sint-Maarten in Nederland verkozen. Een eer en een opgave.

In Utrecht groeit de Sint-Maartensviering, zeker op wijk- en buurtniveau. Ook bij u kan er op 11 november 's avonds aangebeld worden door kinderen die zingend en bedelend langs de huizen trekken. Volwassenen drinken een glas warme bisschopswijn en proberen aandacht met elkaar te delen, zoals Sint-Maarten deed.

Het Sint-Maartensberaad Utrecht heeft een website: www.stmaartenstadutrecht.nl, waarop men uitgebreider over het Sint-Maartensfeest kan lezen.

Chris van Deventer is burger van Utrecht, pastoraal werker en voormalig dekenaal functionaris voor Kerk en Samenleving in de stad Utrecht. Tevens medeoprichter en secretaris van het Sint-Maartensberaad Utrecht.

Literatuursignalement

LENY JURRITSMA, HET UTRECHTS ARCHIEF

Historische muurreclames Utrecht / Tekst en foto's gemeentelijke werkgroep Directe Voorzieningen (Harry de Keijzer e.a.). Utrecht: Gemeente Utrecht, 2007. 95 p. € 4,-.

Herziene en fors uitgebreide versie van een boekje uit 2002. Beschrijvingen en foto's van 106 opvallende en onopvallend muurreclames en - opschriften in de stad Utrecht gegroepeerd naar een wandel- en een fietsroute

"Ik zag nooit schooner plek Als Vianen aan de Lek": wandeling in en rond de historische binnenstad van Vianen / tekst Jos de Meyere en Ko Ruijter. Vianen: Gemeente Vianen, 2006. 73 p. € 6,50

In deze wandelgids wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van de oude binnenstad van Vianen en de bouwgeschiedenis van de belangrijkste monumenten.

Tien vrouwen van Soestdijk : van hofstede van Catharina tot paleis van Juliana / Thera Coppens; m.m.v. Paul Rem e.a.. Baarn: United Media Company, 2007. 104 p. ISBN 978 90 86690336; € 9,90

In deze bundel worden de tien vrouwen geportretteerd die vanaf de 17e eeuw tot 2004 Paleis Soestdijk bewoond hebben, vanaf Catharina Hooft, de burgemeestersdochter uit Amsterdam in de 17e eeuw, tot pinses Juliana van Oranje Nassau die er in 2004 overleed. Schetst een beeld van wat deze vrouwen aan het paleis hebben bijgedragen, hoe ze het hebben bewoond en ingericht.

1882 USV Hercules 2007 / Hans Kosterman e.a.; fotogr. Donald Noorhoff. Utrecht: USV Hercules, 2007. 95 p. Lustrumboek uitgegeven ter gelegenheid van 125-jarig bestaan van de sportvereniging USV Hercules € 23,50 (incl. porto, verkrijgbaar via www.usvhercules.nl) Herinneringen uit het collectieve Hercules verleden, de sportvereniging opgericht in 1882 op initiatief van een groepje Utrechtse scholieren.

Waarom heet Hoenderdaal Champ, Aubert? / Jan Geerlings; onder red. van Jan Heemstra en Peter Jense. Driebergen-Rijsenburg: Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug, 2007. 96 p. ISBN 978 90 7856-025; € 12,50

Geschiedenis van twee boerderijen (en de naamgeving) aan de Hoendersteeg in Driebergen-Rijsenburg en hun bewoners door de eeuwen heen. Hierbij wordt het verband beschreven tussen de boerderij Champ, Aubert en de 'Van Heeckerense' veldslagboerderijen, zo genoemd naar baron van Heeckeren die officier was geweest in het Hollandse en Napoleontische leger en zich daarna wijdde aan het beheer van zijn landgoederen.

Machtig & energiek... : vijftiengintig jaar Ritmeester-Veenzangers Mannenkoor en wat geschiedenis vooraf / Gerrit van Elburg en Piet Tuik. Veenendaal: Werkgroep Jubileumboek, 2007. 192 p. Met lijst van bestuur en leden. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Ritmeester-Veenzangers Mannenkoor. ISBN 978 90 9021641 6; € 25,- (verkrijgbaar bij Boekhandel Van Kooten te Veenendaal) Geschiedenis van het Veenendaalse mannenkoor dat ontstaan is uit de fusie van het Ritmeesterkoor (oorspronkelijk medewerkers van de Ritmeester-sigarenfabriek) en de Veenzangers.

Kasteel Stoutenburg rond 1800: erfenis van Lucia van Lilaar / door Lia Burgsteden; fotogr. Wim Herder. Leusden: Historische Kring Leusden, 2007. 95 p. ISBN 978 90 802573 5 1; € 15,- (o.a. verkrijgbaar bij de Historische Kring Leusden, zie website)

Geschiedenis van het kasteel Stoutenburg (nabij Amersfoort) met als thema het levensverhaal van Lucia Theresia van Lilaar (1752-1819, vrouwe van Stoutenburg). De uitgebreide lijst van beeldbeschrijvingen geeft een duidelijk beeld van het leven op het kasteel.

Van Oostbroek tot Westbroek : het verhaal van de zes dorpen van De Bilt / Joost van der Spek; onder red. van K. Beesemer e.a.. De Bilt: Gemeente De Bilt, 2007. 160 p. ISBN 978 90 9021876 2; € 28,95 (verkrijgbaar bij het Gemeentehuis, de boekhandel en de Openbare Bibliotheek in de Bilt).

Beschrijving van de geschiedenis van De Bilt van de vroegste geschiedenis tot heden in alle facetten. Over landschap en ontginning, de invloed van de stad Utrecht en het verhaal van de inwoners van de zes dorpen van De Bilt.

Tot in de kersentijd! : verleden, heden en toekomst van de kersenteelt in de Kromme Rijnstreek / coörd. en samenst. Stichting Kersenboek Kromme Rijnstreek; Matthé de Klein (voorz.) e.a.; teksten Ria Dubbeldam en Francine Smink; fotogr. Hans Dirksen e.a.; eindred. Veronique Regout-Simons. Z.p. : Stichting Kersenboek, 2006. 104 p. € 10,- (verkrijgbaar via email fortvechten@nieuwland.nl). Met overzichtskaart van kersenboomgaarden in de Kromme Rijnstreek in de jaren vijftig.

Dit boek brengt de cultuurhistorie van de kersenteelt in het Kromme Rijngebied in kaart. Verhalen en herinneringen van streekgenoten met veel foto's over de kersenteelt en kersenpluk en tot slot een aantal kersenrecepten van Kromme Rijnse koks.

‘Een opvoedkundig middel van den eersten rang’

De introductie van de schooltuin in Utrecht



De schooltuin aan de nieuwe Baden Powellweg in Tolsteeg. Op de achtergrond zijn de flats aan het Tolsteegplantsoen te zien. De foto is gemaakt tussen 1965 en 1970. HUA, Collectie Beeldmateriaal.

Al meer dan een eeuw telt Utrecht schooltuinen en -tuintjes, maar pas na de oprichting van de Vereniging voor School- en Werktuinen in 1919 nam het pedagogisch tuinieren een hoge vlucht met als hoogtepunt de aanleg van grote schooltuincomplexen in de jaren vijftig en zestig.

BETTINA VAN SANTEN

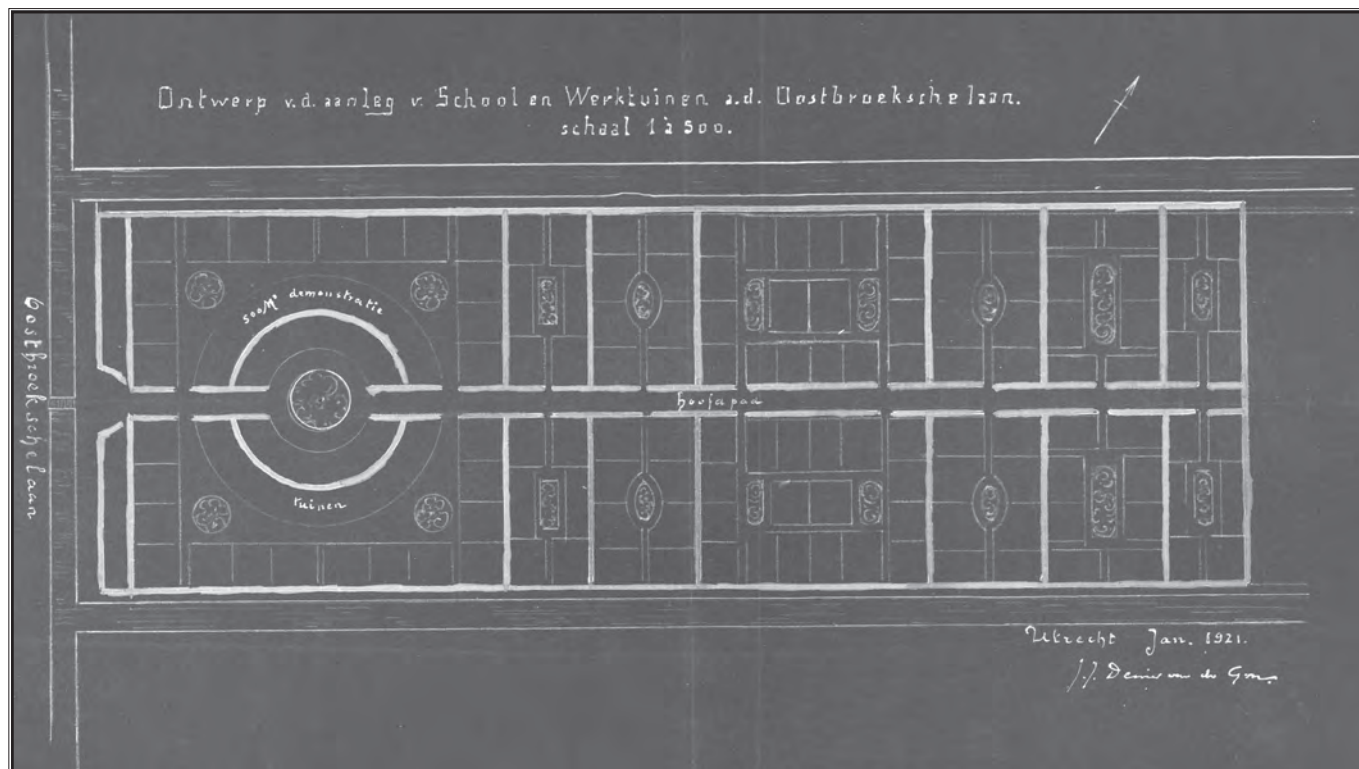
Dankzij verschillende onderwijs-wetten had het lager onderwijs in de loop van de 19e eeuw in Nederland steeds vaster vorm gekregen. Die wetten bevatten regels over bijvoorbeeld het aantal leerlingen per klas, leerplannen, onderwijssalarissen en de in-

richting van het schoolgebouw. De discussie over wat goed onderwijs moest inhouden, bleef echter volop in gang. Zo gingen in het laatste kwart van de 19e eeuw in buiten- en binnenland steeds meer stemmen op om kinderen meer dan alleen feiten

te laten leren. Het onderwijs zou aanschouwelijker en aantrekkelijker gemaakt moeten worden. Om dat te realiseren experimenteerden scholen met schoolwandelingen, schoolreises en schooltuinen. In Utrecht werden de eerste schooltuintjes ingericht aan het einde van de 19e eeuw, maar over de kwaliteit en het nut van deze tuintjes werd veel geklaagd. De ‘echte’ schooltuin - zoals wij die vandaag de dag nog kennen - werd in Utrecht in 1919 geïntroduceerd door de Vereniging voor School- en Werktuinen.

Schoolwerktuinen

In 1899 meldde de gemeentelijke Commissie van Toezicht op



het Lager Onderwijs dat enkele lagere scholen dat jaar een proef namen met schooltuintjes. Het waren nog niet de schooltuinen zoals wij ze kennen, maar kleine stukjes grond op het schoolplein waar leerlingen planten kweekten die vervolgens gebruikt werden in het onderwijs. De tuintjes lagen op het schoolplein, vaak tegen een gevel aan. Hoewel kinderen er - blijkens enkele foto's - met veel plezier aan werkten, zullen het geen wonderen van natuur opgeleverd hebben. 'Enkele vierkante meters zure grond, tussen vier hoge muren van een schoolplein, altijd verstoken van zon, waar de leerlingen onzer lagere scholen sporadies enige bloedarme plantjes mochten zien groeien.'² In 1906 pleitte de Commissie van Toezicht dan ook voor een centrale schooltuin. Ze verwees naar Berlijn waar in 1875 al een centrale schooltuin van 3 hectare was aangelegd en naar Amsterdam dat sinds 1900 experimenteerde met een centrale schooltuin. En wat had Utrecht? 'Onder de openbare scholen hebben er zestien een schooltuin en vijftien niet, van

de bijzondere scholen hebben er zeven een tuin en 26 niet. Onder deze omstandigheden kan moeilijk worden beweerd, dat te Utrecht de kennis der levende natuur voldoende tot zijne recht komt.'³ De oproep van de Commissie belandde echter bij het bestuur op harde grond: die onderkende weliswaar het belang, maar deed vervolgens niets. Het was uiteindelijk een leraar van een middelbare school, de heer C.L. de Graaf, die in de zomer van 1917 met zestig HBS-leerlingen zelf maar een grote schooltuin oprichtte bij 'hofstede de Groote Kuil' (ongeveer ter hoogte van het huidige stadion). In oktober van dat jaar bracht hij rapport uit aan het College van B&W, dat erkende dat de schoolwerktuin 'van uitnemend pedagogisch belang was. Dergelijke arbeid zal er toe bijdragen het vandalisme der jeugd op hun vrije middagen tegen te gaan: door gezamenlijk te spitten, te pooten, te wieden en te oogsten wordt hun gemeenschapsgevoel ontwikkeld [...] Het kweekt bovendien liefde voor de natuur en doet de minachting, welke de jeugd der

steden in het algemeen voor de landbouwende bevolking heeft, getuigende den scheldnaam 'boer', verdwijnen.'⁴ Maar nog gebeurde er niets. In 1918 werd te Arnhem de Centrale Vereniging voor School- en Werktuinen opgericht. Vele instellingen ondersteunden deze landelijke vereniging, zoals de Nederlandsche Heidemaatschappij, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de ANWB en de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels. Er leefde onder bij hen een algemeen gevoelen dat de schoolwerktuinen 'van levensbelang zijn voor geheel het Nederlandsche Volk'.⁵ De jeugd zou de liefde voor de natuur bijgebracht worden, maar ook begrip van het kweken van gewassen en zou zo in de toekomst een bijdrage leveren aan een verhoogde bodemproductie van het land. Voorzitter werd Jhr. G.F. van Tets (voorzitter van de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw- en Plantkunde) en tot de bestuursleden behoorden Jac. P. Thijsse (van de Vereniging tot Behoud van Natuur Monumenten) en C.L. de Graaf (leraar te

Ontwerp voor een schoolwerktuin aan de Oostbroekselaan. Ontwerper is J.J. Denier van der Gon, hoofd plantsoendienst van de gemeente Utrecht en bestuurslid van de Vereniging voor School- en Werktuinen. HUA, Stadsarchief



Schooltuintje (1909) bij de Openbare Lagere School aan het Ondiep.

Deze school, gebouwd in 1906, was bijzonder actief op het gebied en maakte ook vele schoolreisjes. Een prachtige fotoserie getuigt daar nog van.

HUA, Collectie Beeldmateriaal

Utrecht). De Centrale Vereniging schreef actief gemeenten in Nederland aan om hen te bewegen schoolwerktuinen te stichten en zo kregen ook B&W van Utrecht in 1918 een schrijven. Nu konden die er niet meer om heen en op 22 januari 1919 werd de Utrechtse Vereeniging voor Scholen en Werktuinen opgericht. De gemeente stelde terreinen ter beschikking aan de Vereniging en subsidieerde elk terrein met f 500,-. Voordat het zover was, volgde nog een pittige discussie in de gemeenteraad, met name over het geld. Enkele raadsleden zagen de financiële bui al hangen: 'gewoonlijk ziet men bij dergelijke zaken, dat later een groep van onderwijzers of leeraren aan B&W komt vertellen, dat het toch zoo noodig is, dat een aparte belooning wordt toe-

gekend voor een speciale akte, die bij dit werk te pas komt. De spreker is daar bij voorbaat reeds tegen'. De meerderheid besloot echter dat de leraren die de leiding kregen over een schooltuin daar een kleine vergoeding voor konden krijgen.

Een zegen voor de kinderen

Aanvankelijk werd in 1919 begonnen met middelbare schoolleerlingen, maar het hoofd der school aan de Pieter Bothstraat werkte juist met lagere schoolleerlingen op een terrein in Oog in Al. Er werden nieuwe terreinen beschikbaar gesteld bij de Pijlsweerdstraat en aan de Vleutenseweg. In 1921 kwamen er terreinen bij aan de Blauwkapelseweg en de Oostbroekselaan. Elk terrein werd zorgvuldig ontworpen. De Vereniging stelde zaden

en planten ter beschikking en leerlingen konden voor 50 cent per jaar een tuintje huren. Voor lagere schoolleerlingen was 30m² beschikbaar, voor middelbare scholieren 40m². Het was een groot succes. 'De een pootte zijn grond vol aardappels, een ander zette bloemen, een derde weer wortels, uien, kool en sla, sterrekers [...]. Ieder heeft zijn eigen manier van aanleg. De een doet het netjes, systematisch op rijen, zijn buurman weer zaait en plant alles schots en scheef door elkaar.'⁶ Op het terrein aan de Pijlsweerdstraat zwaaide de heer Brasems, onderwijzer van de school aan de M.P. Lindostraat (en later hoofd van de school aan het Maasplein) de scepter. Ook hier niets dan enthousiasme: 'Een peuter [op dit terrein waren lagere school-leerlingen actief]

was aan 't opbinden van zijn eigen gekweekte andijvie. Sommige stronken kon hij niet met zijn knuistjes omvatten [...] maar 't ventje, een geboren tuinier, probeerde het weer en hij speelde het klaar. Een jongen zonder tuintje had net zo lang gevraagd tot hij een strookje langs de schutting mocht bearbeiten. De jongen, blij, was met een rood gezicht aan het schoonmaken en keek met welgevallen naar zijn andijvie.[...] Boerenkool zagen wij nergens mooier dan hier. Zoo is een schooltuin een zegen voor de kinderen en een groote voldoening voor den leider, die dit werk met hart en ziel doet'.⁷ Uit deze krantenverslagen zou men mogen concluderen dat de Vereniging en mensen als De Graaf gelijk hadden met hun visie: de kinderen werden er gelukkiger van. Waren er dan geen wanklanken? De meest gehoorde klacht was dat er familieleden meekwamen die zich teveel met het werk gingen bemoeien. Voor veel mensen zorgde de schooltuin voor een welkome aanvulling op de maaltijd. De verleiding om de schooltuin tot een eigen groentetuin om te werken was soms groot, maar de leiding trad er streng tegenop. Een andere veelgehoorde klacht was dat kinderen - na een tegenvallende opbrengst - er de brui aan gaven. Daar stond tegenover dat de wachtlijsten lang waren en elke tuin was zo weer door een volgende leerling in gebruik genomen.

Groeiend succes

Vanaf de oprichting van de Vereniging in 1919 was er geen jaar dat er geen terreinen beschikbaar waren en de gemeente

subsidieerde trouw, zelfs in de oorlogsjaren 1944-45. Er was wel een bij voortduring terugkerend probleem, namelijk dat terreinen opgeheven werden, vaak omdat er bouwplannen waren. Zo werd het terrein aan de Vleutenseweg in 1939 verplaatst in verband met de aanleg van de Rijksweg 2. De schooltuinen aan de Hoogravensedijk en Oostbroekselaan werden na de oorlog opgeheven, omdat de grond niet goed genoeg meer was. De schooltuinen in Pijlsweerd hielden het betrekkelijk lang vol, totdat hier in 1951 een MTS gebouwd werd. Er kwam een nieuw terrein bij de Hoogstraat, tussen de Inundatiekade en de spoorlijn Utrecht- Amersfoort, maar dit werd in 1954 weer bedreigd door de aanleg van een sportterrein. In datzelfde jaar kreeg de Vereniging te horen dat een terrein aan de Rubenslaan ook opgeheven moest worden. Er bleef nauwelijks een schoolwerktuin over. Na een pittig gesprek van de Vereniging met de wethouder stelde de gemeente een structurele oplossing voor. In de nieuwe uitbreidingsplannen zouden permanente schooltuincomplexen opgenomen worden. Zo kwamen er in de jaren vijftig schooltuincomplexen in de Halve Maan (Cervanteslaan) en in Tolsteeg, tussen de spoorlijn Utrecht-Den Bosch en de nieuwe Baden Powellweg. Het succes van de schooltuinen nam na de oorlog alleen maar toe. In 1962 waren er zo'n 1000 tuintjes beschikbaar terwijl zich meer dan 2000 lagere schoolleerlingen hadden aangemeld. En zo volgden nieuwe terreinen in Park Transwijk en Tuindorp-oost bij de toenmalige Ezelsdijk. Ook in Overvecht, Nieuw-Zuilen en Lu-

netten werden nieuwe schooltuincomplexen gepland. Dat laatste maakte de Vereniging voor School- en Werktuinen echter niet meer mee. Ze was in 1960 opgeheven, omdat de meeste bestuursleden een hoge leeftijd hadden bereikt en de hoeveelheid werk enorm was toegenomen. De taak werd overgedragen aan de gemeente, die hiervoor de plantsoenendienst uitbreidde met een ambtenaar. De motivatie van de gemeente om het werk voort te zetten, was nog steeds dezelfde als die van leraar C.L. de Graaf aan het begin van de eeuw: de schooltuin brengt de jeugd liefde voor de natuur bij, ze krijgen een gezonde vrijetijdsbesteding en het vermindert de jeugdbaldadigheid.

Bettina van Santen is werkzaam bij de sectie Monumenten van de Gemeente Utrecht en redactielid van Oud-Utrecht. In oktober verschijnt bij uitgeverij Matrijs haar boek *Scholen en Schoonheid* over 200 jaar lager onderwijs en scholenbouw in Utrecht.

Noten

- 1 Citaat uit een ingezonden brief van C.L. de Graaf in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 27 januari 1919.
- 2 Idem
- 3 HUA, *Verslag van den toestand der gemeente Utrecht in 1906*. Verslag van de plaatselijke Commissie van Toezicht op het lager onderwijs in de gemeente Utrecht.
- 4 HUA, Stadsarchief 1007-3. Inv.nr 26675. Vereniging van School- en Werktuinen.
- 5 Idem
- 6 Citaat uit artikel "Schoolwerktuinen" in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 13 oktober 1920
- 7 Idem

Inrichting van de 16e-eeuwse Dom in kaart gebracht



Tekening van het interieur
van de Domkerk door
Pieter Saenredam, 1636.
HUA, Collectie
Beeldmateriaal.

*Op 23 juni 2006 verdedigde Arie de Groot zijn proefschrift **De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal**. Binnenkort verschijnt de handelseditie van dit boek waarin De Groot onderzoekt hoe de Utrechtse Dom was ingericht aan de vooravond van de reformatie in 1580, hoe die inrichting tot stand kwam en hoe kenmerkend die was voor de Dom of voor Utrecht.*

MARIEKE VAN VLIEDEN

Na inleidende hoofdstukken over de Dom als kathedraal en de beheerders en gebruikers van de kerk beschrijft De Groot systematisch de inrichting van het koor, de altaren en andere inrichtingsstukken buiten het koor, de schilderijen

op muren, borden en glazen en de graven, grafmonumenten en gedenktekens. Daarna volgen de nevenruimten en bijgebouwen (zoals de sacristie, de librije, portalen, Domtoren en pand- en kerkhof) en de claustrale huizen (zeer

globaal). Het geheel sluit hij af met een uitweiding over alle activiteiten die in de Dom plaatsvonden, zoals de dagelijkse en jaarlijkse liturgie, uitvaartplechtigheden, bijzondere heiligen- en feestdagen, reliekentoningen, processies, synodes en blijde inkomsten. Na dit voorbijtrekken van vorsten, bisschoppen en prelaten wijst de auteur er fijntjes op dat dit alles niet zou kunnen plaatsvinden zonder dienaren zoals de sacristen, schobator (beheerder), torenkoster en altaardekker, die de Dom en omgeving continu schoonmaakten en onderhielden, openden en sloten, de altaren gereedmaakten en de kaarsen ontstaken. Als bijlagen heeft hij transcripties van enkele 16e-eeuwse bronnen toegevoegd: de instructies voor de thesaurier, sacristen, torenkoster en schobator, het kaarsenreglement, de sacristie-inventaris uit 1571 en lijsten van verschillende interieuronderdelen, ondersteund door zeven plattegronden.

Van romaans naar gotisch

De publicatie vormt een waardevolle ontsluiting van de archiefbronnen betreffende de inrichting van de Utrechtse Domkerk. De lezer wordt zich bewust van de continue verandering die het interieur van de kerk onderging. De romaanse Dom week vanaf 1254 langzaam voor de gotische. Deel voor deel werd deze gotische Dom ingericht, waarbij met betrekking tot een aantal altaren continuïteit van plaats is aan te tonen. Zo zijn er geen gegevens voor een herwijding van het hoogaltaar sinds 1173. Op het gotische hoogkoor was dus vermoedelijk nog het romaanse hoogaltaar aanwezig. Hier was het liturgische hart, waar de kostbare reliekschrijnen stonden van Agnes

en Pontianus, het rijk met beeldhouwwerk versierde sacramentshuis, het 14e-eeuwse koorgestoelte (vervallen in 1562-1563) en in de kooromgang het Heilig Graf. In de loop van de 15e en 16e eeuw, toen transept en schip tot stand kwamen, werd de Dom steeds rijker ingericht. Dat gebeurde vooral met beeldhouwde of geschilderde memorietafels op de altaren in het schip en het transept en in de zijkapellen, die veelal als grafkapel dienden. Deze inrichting kwam tot stand onder regie van het Domkapittel, maar werd grotendeels door de individuele leden van de Domgemeenschap gefinancierd. Zo waren de beelden aan de viering- en schippijlers voornamelijk geschenken van kanunniken, die in de nabijheid ervan begraven werden. Veel van de inrichting was verbonden met de functie van Domkerk als begraafplaats.

Lastig voor de lezer

De Groot geeft een uitvoerig antwoord op zijn eerste en tweede onderzoeksvraag. Maar door de presentatie van het materiaal is het voor de lezer moeilijk een samenhangend beeld te krijgen. De auteur ziet bewust af van een rondgang en somt thematisch de verschillende categorieën inrichtingsstukken op. Dit heeft tot gevolg dat de 'bezoeker' van de Dom meermaals naar dezelfde plek terugkeert en dat De Groot informatie vaak herhaalt, omdat vele inrichtingsstukken direct met elkaar in verband staan. Een virtuele rondgang met de beschikbare 16e-eeuwse bronnen als uitgangspunt had misschien een coherenter beeld opgeleverd. Problematisch is ook het geringe aantal afbeeldingen (38 bladzijden), het ontbreken van gedetailleerde beschrijvingen daarvan en van dat wat nog daadwerkelijk bewaard is.

De derde onderzoeksvraag is minder uitgewerkt. De Domkerk had geen parochiale functies. Ook speelden burgers in de Utrechtse Dom nauwelijks een rol bij de inrichting van de kerk. In andere ka-

thedralen schijnt deze scheiding tussen burgers en geestelijkheid minder strikt te zijn geweest. Volgens De Groot, die geen uitgebreide vergelijking met kathedralen elders maakt, was de inrichting van de Dom van 'gemiddelde' rijkdom en vergelijkbaar met die van de kathedralen van Münster of Luik. Bijzonder voor Utrecht waren de kostbare textilia, de pallia, die door de geestelijken werden geschonken en op hoogtijdagen in de kerk werden opgehangen. Om te kunnen stellen dat pijlbeelden als epitaaf ('grafmonument') specifiek voor Utrecht zijn, is nog te weinig onderzoek verricht.

Dat geldt ook voor de afwijzing van de door respectievelijk Williamson en Defoer veronderstelde plaats van acht bewaarde gewelfschotels tegen het stergewelf van de librije¹ en de vijf zogenaamde 'Dombeelden' aan het doxaal.² Het enige nieuwe argument dat De Groot aandraagt voor zijn mening dat de vijf 'Dombeelden' aan de voet/het basement van het sacramentshuis waren geplaatst, is dat lokale heiligen elders op die plaats aan sacramentshuizen voorkomen. Voor de door De Groot aangehaalde sacramentstoren van de St. Lorenzkirche te Neurenberg gaat dit echter niet op: de rondom uitgewerkte figuren aan de voet stellen de beeldhouwer Adam Kraft en twee assistenten voor.³

Volgens De Groot kunnen de gewelfschotels, onbetwist toegeschreven aan Jan van Schayck die volgens de Domrekeningen in 1497 voor de vervaardiging van 'die sloetsteyn ende kapitelen mit halfbeelden' in de librije betaald werd, onder meer op technische gronden niet onder het netgewelf hangen. Dit wordt echter niet ondersteund door adequate afbeeldingen en technische gegevens van de betreffende constructie.

Op andere punten vind ik de argumentatie van De Groot, steeds op basis van grondig archiefonderzoek, wel steekhoudend. Zo concludeert hij bijvoorbeeld dat het grote kapittelhuis gebouwd

zal zijn rond 1400 en het kleine in 1462-1464 en volgt hierin Muller (1906) en niet Tenhaeff (1946) en Haslinghuis/Peeters (1965) die dit juist omgekeerd zagen. Kortom: deze publicatie is een belangrijk naslagwerk voor de inrichting van de Dom en de weerslag van het geduld en het doorzettingsvermogen van deze onderzoeker.

Marieke van Vlieden is kunsthistorica en publiceert vooral op het gebied van middeleeuwse beeldhouwkunst en muurschilderkunst. Zij is conservator van Kasteel-Museum Sypsteyn te Loosdrecht.

Arie de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*. Amsterdam, eigen beheer, 2006 (dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam). 421 pagina's, € 47,50; binnenkort verschijnt een handelseditie.

Noten

- 1 Oorspronkelijk negen gewelfschotels met halffiguren van de kerkvaders, de evangelistensymbolen en God de Vader, waarvan acht bewaard in het Victoria & Albert Museum in Londen en het Centraal Museum en Museum Catharijneconvent te Utrecht. Zie: M. van Vlieden, met bijdragen van H.L.M. Defoer en H.M.E. Höppener-Bouvy, *Hout- en steensculptuur van Museum Catharijneconvent ca. 1200-1600* (Zwolle/Utrecht 2004) 193-194 met oudere literatuur.
- 2 Het betreft vijf stenen beelden van Sint-Maarten, Agnes, Pontianus, Paulus en Maria Magdalena, die bewaard worden in het Centraal Museum. Zie voor de standpunten in deze discussie: A. de Groot, 'Beelden in de Dom van Utrecht in de zestiende eeuw', in: R. Falkenburg e.a. (red.), *Beelden in de late Middeleeuwen en renaissance*. (Zwolle 1994) 38-97; J. Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850*. (Utrecht 1997). De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht, 3, cat. nr.44-48; H.L.M. Defoer, 'Beelden in de Dom', in: *Domkerk. Bericht van de Stichting Vrienden van de Domkerk*, 15 (okt. 2003) 2, 3-24.
- 3 Th. Müller, *Sculpture in the Netherlands, Germany, France, and Spain 1400 to 1500* (Harmondsworth 1966) 184-185, afb. 182.

De diefstal van een stukje sandaal van Willibrord

Reliekdiefstal klinkt ons in de oren als een middeleeuws fenomeen, maar ook in de moderne tijd zijn voorbeelden aan te wijzen. Nog maar vijftig jaar geleden werd een stukje sandaal van de heilige missionaris Willibrord ontvreemd. Het gestolen relik is nooit teruggevonden en toch blijkt een klein stukje van de sandaal tot op de dag van vandaag bewaard gebleven.

ANIQUE C. DE KRUIJF



Afb. 1. Ostensoria waarin in 1666 Willibrordreliken geplaatst werden, 1600-1610. Collectie Rijksmuseum Catharijneconvent.

In augustus 1957 schreef D.F. Lunsingh Scheurleer, de rijksinspector voor roerende monumenten, een brief aan A.J. van de Ven, beheerder van het Oud-Katholiek Museum aan de Mariahoek te Utrecht.¹ Op verzoek van het hoofd van de recherche van Am-

sterdam stelde Lunsingh Scheurleer de beheerder op de hoogte van het feit dat in de afgelopen drie jaar uit verscheidene Nederlandse kerken en kerkelijke musea objecten waren ontvreemd. Van de Ven kreeg twee maanden om te inventariseren of hij voorwer-

pen miste uit zijn museum. Daarnaast kon hij op het hoofdbureau in Amsterdam een aantal in beslag genomen objecten komen bekijken om te zien of hij daarvan iets herkende. En, geheel in strijd met de hedendaagse wet op de bescherming van persoonsgegevens, werd de brief afgesloten met foto's van de twee verdachten, de heren G.F.B.O. en P.J.K., respectievelijk 33 en 27 jaar oud.

Nog geen maand later had Van de Ven een lijst met zeven voorwerpen opgesteld. In zijn museum ontbraken een kazuifelmedaillon, een gravure, een portret, een wijwaterbakje, een bruin zijden zakje met opschrift *De veste Sancti Johannis Evangeliste* (van de kleding van de heilige Johannes de Evangelist) en een fragment van de sandaal van Willibrord met een los begeleidend perkamenten strookje *Sancti Willibrordi confessoris* (van de heilige belijder Willibrord).

Het *NRC Handelsblad* van 7 februari 1958 berichtte over de rechtszaak tegen O. en K. Volgens de officier van justitie hadden de verdachten systematisch zo'n dertig kerken en musea afgestroopt op zoek naar waardevolle spullen. Als verzwarende omstandigheid gold dat ze meerdere voorwerpen verkocht hadden en incidenteel iets hadden stuk gemaakt. De inbreng van de advocaat van O., namelijk dat het de verdachten door verschillende musea wel wat al te gemakkelijk was gemaakt, veranderde niets aan de uitspraak. De dieven werden beiden veroordeeld tot tweeënhalf jaar gevangenisstraf.

Eind juni 1958 schreef Van de Ven een brief aan de Arrondissements-Rechtbank te Amsterdam waarin hij ontstemd vertelde dat

hij er redelijkerwijs vanuit was gegaan dat de ontvreemde voorwerpen na de afronding van de rechtszaak toch wel teruggegeven zouden worden aan de rechtmatige eigenaar. Hij had echter nog niets ontvangen. Twee weken later volgde een tweede brief. Weliswaar waren vijf objecten in de tussentijd terugbezorgd bij het Oud-Katholiek Museum, maar twee misten nog steeds, namelijk het wijwaterbakje en het fragment van de sandaal. Opvallend genoeg was het bij de sandaal behorende perkamenten strookje wel aan Van de Ven teruggegeven. Weer twee weken later nam de officier van justitie contact op met de museumbeheerder. Het tinnen wijwaterbakje was door de dieven al vóór hun rechtszaak verkocht aan een antiquair en daardoor onbereikbaar voor de politie. Het sandaalfragment, dat tussen glas bewaard werd en dat de politie voor de duur van het onderzoek in beslag genomen had, was direct na de rechtszaak teruggegeven aan mevrouw B.-H., de moeder van O. en eigenaresse van het huis waar het gestolen goed bewaard werd. Ook daaromtrent stond de politie dus machteloos. Van de Ven moest het relik dus voorlopig nog - in zijn eigen bewoordingen 'zeer ongaarne' - missen uit zijn collectie.

Creatieve relikdieven

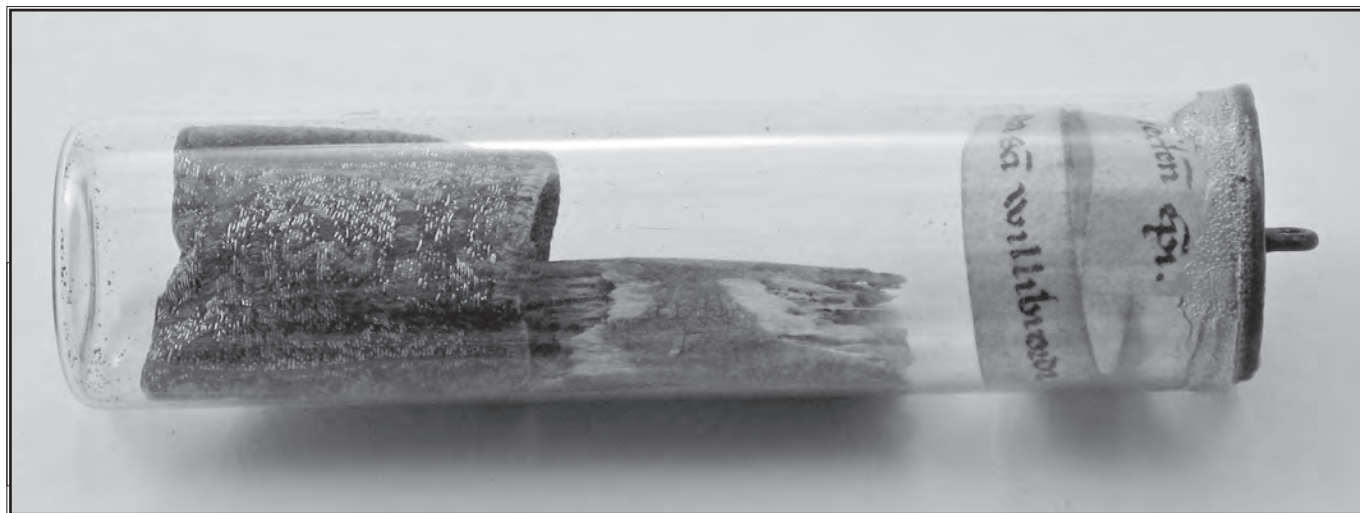
Al vanaf het begin van onze jaartelling worden relikken als een kostbaar goed beschouwd. Velen begeerden een relik te bezitten. Men geloofde namelijk dat in zo'n overblijfsel een deel van de virtus van de heilige achterbleef. Deze kracht kon beschermen en genezen. De meeste waarde werd hierbij gehecht aan lichamelijke



Afb. 2. Fragment van de kleding van Johannes de Evangelist, linnen/zijde/brokaat, 7e eeuw (?)
Collectie Rijksmuseum Catharijneconvent.

overblijfselen, de zogenaamde primaire relikken, maar ook gebruiksvoorwerpen van een heilige zoals kleding of schoeisel, de secundaire relikken, waren zeer geliefd. In de strijd om een relik verliepen de zaken meer dan eens niet helemaal rechtmatig. Soms gaf iemand een fortuin uit om een relik te bemachtigen, maar regelmatig werd er ook helemaal niet betaald.² Relikdieven legden dikwijls behoorlijk wat creativiteit aan de dag. Enkele vermakelijke voorbeelden uit zeer verschillende perioden kunnen dat illustreren.

Onder invloed van de enorme vraag naar relikken werden gedeelten van de Romeinse catacomben en van kerkhoven grofweg leeggeplunderd. Al in Augustinus' tijd (354-430) werd het daar verworven gebeente verkocht als authentieke heiligenrelikken.³ In 827 werden in opdracht van Einhard (ca. 770-840), een geleerde historicus aan het hof van Karel de Grote, de relikken van de heiligen Petrus en Marcellinus op slinkse wijze uit Rome gestolen.⁴ Een monnik van het klooster te Sint-Winoksbergen stal in 1058 op zijn



Afb. 3. Fragment van de rib van Willibrord in een brokaten zakje met cedula, been/brokaat/perkament. Hoofdaltaar Gertrudiskathedraal.

reis langs de zuidkust van Engeland enkele relieken van de heilige martelares Lewinna (†7e eeuw) en voerde ze mee terug naar zijn klooster. Een geestelijke uit Jumièges deed rond 1020 datzelfde met de schedel van de heilige Valentijn toen hij Rome bezocht. De relieken van de Elfduizend Maagden in Keulen waren meerdere malen het doel van pogingen tot diefstal, maar door miraculeuze goddelijke interventie konden al deze plannen verijdeld worden.⁵ Toen Franciscus Xaverius in 1552 overleed, konden gelovigen hem de laatste eer komen bewijzen. Een vrouw die de hand van de overledene kuste, beet een heilige vinger af en smokkelde hem als persoonlijk relik mee naar huis.⁶ De pastorie van de Onze-Lieve-Vrouweparochie in het Brabantse Rijen viel in de 18e eeuw tweemaal ten prooi aan dieven. In 1763 namen dieven relieken van de heiligen Blasius en Apollonia mee, in 1794 overblijfselen van wederom Blasius en nu ook Maria Magdalena.⁷

Contact tussen dief en eigenaar

Reliekdiefstal is van alle tijden. Al sinds jaar en dag willen gelovigen en anderen koste wat het kost een object met de *einwohnende virtus* hebben. In het midden van de 20e eeuw gold dat voor O. nog evenzeer. Na de mededeling dat de politie niets meer voor het Oud-Katholiek Museum kon be-

tekenen, besloot Van de Ven het heft in eigen handen te nemen. In overleg met de bisschop van Deventer, Engelbertus Lagerwey (1880-1959) nam hij op 14 augustus 1958 via een brief contact op met mevrouw B.-H. Hij vroeg haar of het sandaalfragment tussen glas zich bij haar bevond en of ze, als dat het geval was, haar medewerking wilde verlenen om het stuk terug te krijgen bij de eigenaar. De vrouw nam niet de moeite zelf te antwoorden, maar stelde haar zoon op de hoogte. O. schreef daarop vanuit de gevangenis van Haarlem op 20 augustus een reactie. In deze brief schemert de lichtgestoorde persoonlijkheid van O. door. Tegenover Van de Ven stak hij eerst de draak met het intelligentiepeil van de betrokken rechercheur en vervolgens met het feit dat zijn moeder oud-gereformeerd was. De brief is nog gemakkelijker omdat O. uit zelfspot aan het papier toevertrouwde dat zijn verzameldrift puur snobisme was. Naast al deze hersenspinsels beloofde O. dat hij na het uitzitten van zijn straf het relik aan Van de Ven zou terugbezorgen.

In de gevangenis ontving O. vijf dagen later al een reactie op zijn epistel van Engelbertus Lagerwey. Deze was eerst nog wat verontwaardigd over de onbeschofte brief van O.: 'Uit uw brief leid ik af dat u tot beter in staat bent dan tot zitten en tot stelen, maar dat zal wel niet veel geven, want u

schijnt uzelf nogal hoog aan te slaan en spreekt een taal die ik vrij goed versta, maar die ik niet zo hoog aansla', maar probeerde hem daarna meerdere malen aan te sporen tot nadenken en bekering. Hij sloot zijn brief af met een ietwat dreigende uitnodiging: 'Wanneer ik het beleef, dat ik u in het museum zal kunnen rondleiden [...] zal ik dat met vertrouwen doen, want ik ken nogal wat trucjes op goochelgebied en vrees dus uw vingervaarigheden niet zo erg.'

In december 1958 vroeg het Oud-Katholiek Museum de officier van justitie om advies. O. zat nog steeds in de gevangenis en men verwachtte dat hij 'als zwaar psychopaat' na zijn straf niet vrij zou komen maar ter beschikking aan de overheid zou worden gesteld. Dit zou betekenen dat O. bij zijn vrijlating niet in staat zou zijn om het relik over te dragen aan Van de Ven. Ondanks deze verontrustende constatering belandde de zaak blijkbaar in de koelkast. De laatste brief die uit de correspondentie betreffende deze diefstal bewaard is gebleven, stamt namelijk van 31 augustus 1960. O. was inmiddels vrijgekomen, maar het relik had het museum in Utrecht nog niet teruggekregen. Van de Ven somde een aantal acties op die ondernomen konden worden om het fragment terug te krijgen. In geen ervan zag hijzelf enig heil. Want, zo stelde hij, door

de recherche er weer bij te betrekken zou O. dwars worden, via de civielrechtelijke weg proberen hun gelijk te halen vond hij maar vreemd en het idee om zelf eens een kijkje te nemen in het huis van mevrouw B.-H. trok hem ook niet echt. Aangezien de correspondentie na deze brief ophoudt, is niets met zekerheid te zeggen, maar waarschijnlijk is door dit gebrek aan daadkracht het stukje sandaal nooit teruggekomen in het museum.

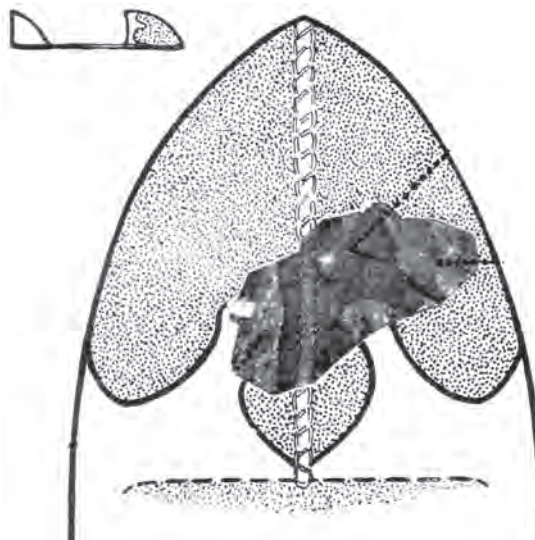
Sandaal in de Gertrudiskathedraal

Toch is er over het sandaalrelik nog iets meer te zeggen. Het Oud-Katholiek Museum was namelijk gevestigd in de schuilkapel van Sint-Gertrudis. In deze kapel, die door leden van de Geerteparochie in de tijd van de Reformatie was ingericht in twee woonhuizen aan de Utrechtse Mariahoek, kwamen de katholieke gebleven parochianen in het geheim bij elkaar toen de katholieke godsdienst verboden was. Vanaf 1640 was Abraham van Brien (1606-1683) pastoor van deze schuilparochie. Van Brien was goed bevriend met Gerrit van den Steen (1590-1680), een katholieke gebleven kanunnik die zich had ingezet om zoveel mogelijk van de middeleeuwse Utrechtse kerkdommen uit de handen van de reformatoren te houden. Hij hield paramenten, documenten en ook relieken verborgen. Tussen 1660 en 1680 droeg Van den Steen zijn bezit over aan Van Brien, die de geschenken plaatste achter de betimmering van het koor van de schuilkapel. In 1914 werd de kapel vervangen door een neo-romaanse kathedraal aan het Willemsplantsoen. De dozen met relieken werden

van de kapel verplaatst naar het altaar van de kathedraal. Sommige museumwaardige objecten werden in later tijd weer teruggebracht naar de kapel toen daar in 1928 het Oud-Katholiek Museum gevestigd werd.

In 1931 werd een deel van de relieken in het museum en de kathedraal geïnventariseerd door Engelbertus Lagerwey, toen nog pastoor van de Gertrudisparochie en W.J.A. Visser, wetenschappelijk medewerker aan het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht. Hierbij stuitte hij op vijf kleine relieken van de heilige Willibrord, te weten een stukje rib, een deel van zijn kazuifel, van zijn doodskleed, van zijn pallium (overkleed) en ten slotte een stukje sandaal. Deze relieken werden aangetroffen in de ostensoria (een torenvormige reliekhouders, waarin achter glas het relik zichtbaar is) waarin Van Brien ze in 1666 geplaatst had (zie afbeelding 1). Toen O. het museum bezocht in 1957 zat het sandaalfragment ongetwijfeld niet meer in een ostensorium. In de gehele briefwisseling werd immers gesproken over het sandaalfragment dat zich tussen glas bevond. Het is het meest waarschijnlijk dat Lagerwey en Visser het fragment tussen twee glasplaatjes plaatsten, zoals ook het stukje *de veste Sancti Johannis Evangeliste* dat nu in het Catharijneconvent bewaard wordt (af-

beelding 2), om het op die manier beter te kunnen tentoonstellen in het museum. Het zijn waarschijnlijk ook deze heren die we voor de



reorganisatie van de overige vier Willibrordreliken verantwoordelijk kunnen houden. Het stukje doodskleed bleef in een van de ostensoria zitten, net als het stukje van de kazuifel. Toen het Oud-Katholiek Museum in 1979 opging in het Catharijneconvent kwamen deze relieken en hun houders immers in de collectie van dat laatste museum terecht.⁸

Het pallium en het stukje rib kregen bij de inventarisatie in de jaren dertig een nieuwe behuizing. Ze werden samen met hun perkamenten strookjes in kleine glazen buisjes gedaan, die wer-

Afb. 4. Fragment van de sandaal van Willibrord, rood-, zwart- en goudleer. Hoofdaltaar Gertrudiskathedraal.

Afb. 5. Door W.J.A. Visser gemaakte reconstructie van de sandaal van Willibrord, 1933.

den dichtgelijmd met een kopen knoop (afbeelding 3). Deze glazen buisjes trof ik tijdens mijn onderzoek naar de reliekschat van de Gertrudiskathedraal aan in het hoofdaltaar. Na het lezen van het inventarisatie-artikel van Visser en de correspondentie betreffende de diefstal was het op zijn minst opmerkelijk te noemen dat in een derde glazen buisje een klein stukje sandaal van Willibrord met begeleidend strookje gevonden werd! Hoe past dit stukje sandaal in de hierboven geschetste geschiedenis?

Visser en Lagerwey vonden in 1931 een stukje sandaal van 4 x 2,5 cm, bestaande uit rood, zwart en goud leer. Het fragment in het altaar is ongeveer 1,5 x 1 cm en vertoont nog alle drie de kleuren leer (afbeelding 4). Het kan bijna niet anders of Visser en Lagerwey hebben tijdens hun werkzaamheden dit kleine stukje leer van het grotere fragment geknipt of gesneden. Dit wordt aannemelijk als we kijken naar de reconstructie-tekening die Visser bij zijn artikel opnam. Hierin wordt aan de hand van het door hem aangetroffen fragment (4 x 2,5 cm) de neus van de sandaal van Willibrord gereconstrueerd (afbeelding 5).

Het stukje dat nu in het altaar van de Gertrudiskathedraal ligt, lijkt verwijderd te zijn uit de bovenkant van het grotere geheel. Hierbij werd een stukje van de met zilverdraad gestikte naad meegenomen. Op de reconstructie is niet rechts van de naad een wit plekje te zien, dat ook op het kleinere fragment te zien is. En links van de naad begint het stukje goudleer, waarvan aan het altaarstukje maar een klein hoekje zichtbaar is. Het afgesneden stukje leer plaatsten Lagerwey en Visser in

een glazen kokertje. Het overgebleven grotere fragment werd tussen glas geplaatst.

Het perkamenten strookje werd bij de diefstal als een op zichzelf staand object beschouwd en zal dus ook niet tussen de glasplaatjes bij de sandaal hebben gezeten. De hypothese dat Visser en Lagerwey van één fragment twee fragmentjes maakten wordt versterkt door het feit dat het knoopje van het buisje met het sandaalreliëk als enige van de drie is losgemaakt. Uit de correspondentie van Van de Ven is immers af te leiden dat na de rechtszaak vreemd genoeg wel het perkamenten strookje van het sandaalreliëk werd terugontvangen. Waarschijnlijk is, toen het sandaalreliëk zelf niet terugkwam, besloten om het strookje dan maar bij het niet gestolen sandaalfragmentje in het glazen buisje te plaatsen.

Het grotere fragment is nooit teruggekomen. Het bevindt zich althans niet in het Catharijneconvent, noch in de reliekschat van de Gertrudiskathedraal. Als de onderzoeker in 1958 gelijk had dat het gestolen reliëk zich in het huis van mevrouw B.-H. bevond, kan het verkocht of weggegeven zijn. Het kan ook via de erfenis binnen de familie van O. zijn gebleven. Natuurlijk zou het fantastisch zijn om dit historisch zeer waardevolle reliëk weer terug te vinden. Maar de op het eerste oog wat ruwe handeling van Visser en Lagerwey heeft er in ieder geval voor gezorgd dat we Willibrords sandaal niet helemaal hoeven te missen.

Anique de Kruijf (1981) is kunsthistorica. Momenteel verricht zij promotieonderzoek naar de samenstelling van de reliekschat in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht.

Noten

- 1 Alle brieven waarnaar in dit artikel verwezen wordt, worden (in kopie) bewaard in hangmap OKM m2a/b in het archief van Het Catharijneconvent.
- 2 P.C. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten* (Maastricht 1962) 23. Het begrip *einwohnende Virtus* is geïntroduceerd in: A. Angenendt, *Heilige und Reliquien: die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München 1994) 102-115 en 157-158.
- 3 A. Eekhof, *De Questiers van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden* ('s-Gravenhage 1909) 13-14.
- 4 K. Esselborn, *Die Übertragung und Wunder der Heiligen Marcellinus und Petrus von Einhard* (Darmstadt 1977) 3-12.
- 5 Respectievelijk: 'De S. Lewinna V.M. Angla, Historia Translationis ex Anglia in monasterium Bergense', in: *Acta Sanctorum* Jul V (Antwerpen 1727) 608-613. 'De veneratione capitis S. Valentinii Martyris, Acta Translationis capitis et miracula', in: *Acta Sanctorum* Feb II (Antwerpen 1658) 758-759. 'Translatio trium corporum sanctorum virginum Coloniensium e numero undecim millium', in: *Acta Sanctorum* Oct IX (Brussel 1858) 239. Voor reliekdiefstallen in met name de 9e eeuw, zie: P.J. Geary, *Furta Sacra: thefts of relics in the Central Middle Ages, 800-1100* (Ann Arbor 1974).
- 6 E. Schilders, 'Relieken. Uit de schatkamers van de dood', *Doodgewoon, tijdschrift over de dood* 27 (2000) 32-35, aldaar 33.
- 7 P.J. Margry en C. Caspers (red.), *Bedeveertplaatsen in Nederland* (Amsterdam 1997-2004) dl. 2, 751-752.
- 8 W.J.A. Visser, 'Relieken van den H. Willibrordus, die in 1301 aan de Oudmunster te Utrecht ten geschenke zijn gegeven', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 57 (1933) 137-210, aldaar 137-145. Inv.nr. ostensoria: OKM m2a/b. Inv. nr. doodskleed: OKM st87. Van het stukje kazuifel is vooralsnog slechts een foto teruggevonden (waarop het inv.nr. OKM st112 krijgt). De huidige bewaarplaats is onbekend, maar er wordt momenteel gepoogd dit reliëk terug te vinden.

Jan Baptist Kobell (1778-1814) en 'den algemeenen roem van een voortreffelijk kunstenaar'

*'Zoo er eenig kunstenaar in Europa geweest is, die, in het begin dezer eeuw, het kwijnende kunstlicht weder helder heeft doen schijnen, dan was het, voorzeker, de alom bekende landschap- en dierenschilder Jan Kobell.'*¹ Een halve eeuw na zijn dood in 1814 werd over de schilder Jan Baptist Kobell, medeoprichter van het Utrechtse tekengenootschap Kunstliefde, nog altijd in lovende bewoordingen gesproken.

Marion Cornélie van Oudheusden

Jan Baptist Kobell ontwikkelde al op zeer jonge leeftijd zijn schildertalent. Hij kwam dan ook uit een echt 'schildersnest': hij stamde uit de Nederlandse tak van de beroemde Duitse schildersfamilie Kobell, die ook aan Duitse zijde tal van schilders opgeleverd had.² Jan Baptists grootvader had zich vanuit Frankfurt gevestigd in Rotterdam. Diens zoon Hendrik, Jans vader, verhuisde naar het nabijgelegen Delfshaven en ontwikkelde zich daar tot een gewaardeerd marineschilder.³

Vroeg wees

Jans start in het leven was niet bepaald gelukkig te noemen. Zijn moeder overleed in het kraambed, enige dagen na zijn geboorte in 1778. Zijn vader Hendrik maakte korte tijd later, 'door eene heete koorts aangegrepen en ijelhoofdig geworden',⁴ een dodelijke sprong uit het raam van de eerste verdieping van zijn vaders huis. Hij was 28 jaar oud.

Al voor zijn eerste jaar was Jan en met hem zijn twee jaar oudere broertje Bernard wees. Zijn grootmoeder werd uiteindelijk als voogdes over de twee kinderen



Willem Bartel van der Kooi, Jan Baptist Kobell in het kostuum van het Koninklijk Instituut, 1811; olieverf op doek (88,5 x 70 cm) Rijksmuseum, Amsterdam. Foto: Rijksmuseum, Amsterdam

aangesteld. Het is zeer aannemelijk dat Jan in deze heel vroege jaren al voor zijn 11e tekenlessen heeft genomen. De meest voor de hand liggende leermeester was wellicht zijn oom, eveneens Jan geheten⁵, die in Rotterdam woonde en daar een bekend 'plaatsnijder' en tekenaar was. Toen Jan Baptist in 1790 namelijk op 11-jarige leeftijd alsnog naar een weeshuis werd gestuurd, gaf hij er direct blijk van over een grote belangstelling voor de schilderkunst te beschikken.

In september 1790 trad hij in als weeskind in het oudkatholieke weeshuis aan de Mariahoek te Utrecht. Weesjongens konden aangeven voor welk beroep zij zichzelf het meest geschikt achtten, een mening waarmee rekening werd gehouden, wanneer de jongens in de leer gedaan werden bij een meester. Voor Jan (en zijn regenten) was de keus blijkbaar direct duidelijk: binnen een maand na zijn aankomst in de Aalmoezenierskamer was hij al uitbesteed bij



Jan Baptist Kobell,
Behangsels, 1795-98

Particuliere collectie
Foto: Het Utrechts Archief

de Utrechtse meesterschilder Willem Rutgaert van der Wall.⁶ Hij kwam eerst voor een periode van vier jaar in de leer, wat daarna nog verlengd werd met een jaar, dus van 1790 tot 1795. Tevens kreeg hij in 1791 en 1792 aparte tekenlessen van R. Pira.

Behangsels voor de regenten

Ondanks het strenge regime dat er in het weeshuis heerste, - 'strengelijk kastijden' was toegestaan volgens het reglement van 1791 -, leken de regenten ingenomen met deze talentvolle en zich snel ontwikkelende jongen. Al op zijn 16e kreeg hij van hen de opdracht om werken te maken voor de regentenkamer. Een eervolle opdracht en een die hoge eisen stelde: zo moesten de schilderijen van groot formaat zijn om de regentenkamer te kunnen vullen en dienden ze een aantal Bijbelse scènes uit te beelden. De behang-

sels, nog steeds ter plekke aanwezig, geven blijk van een nog wat onwennige, onervaren hand. Wel toonde Kobell al bedrevenheid in het gebruik maken van standaard compositieschema's voor dergelijke werken. Van een betaling voor deze schilderijen is nergens sprake. Mogelijk heeft hij ze uit dankbaarheid voor zijn opleiding gemaakt.

Zijn leermeester Van der Wall schilderde, naast academische werken, zelf graag vee. Misschien was hij het, die Jan stimuleerde om met het schetsboek op pad te gaan en te tekenen naar de natuur. Jan trok er veel op uit⁷ en legde een grote voorraad tekeningen aan, die later konden dienen als voorschets bij een schilderij. Er zijn meerdere schilderijen aanwijsbaar waarvoor zulke schetsen hebben gediend als voorstudie.⁸

In januari 1801, op zijn 22e, ver-

trok Jan uit het weeshuis, onder dankzegging en met de gebruikelijke uitzet.

Paulus Potter

Kobell had zich in de voorafgaande jaren als kunstenaar bijzonder snel ontwikkeld. Zijn onvaste handschrift was inmiddels verdwenen en daarvoor in de plaats was een zeer gedetailleerde, minutieuze stijl gekomen, die blijk gaf van groot vakmanschap. Net als zijn leermeester Van der Wall schilderde hij graag Hollands vee in een overwegend Hollands landschap. Het verbaast dan ook niet dat Jan onder de indruk was van het werk van de schilder van veestukken bij uitstek, de 17e-eeuwse en ook toen alom gewaardeerde Paulus Potter, naar wiens werk Jan regelmatig kopieerde.

Het werk van Potter stond rond 1800, net als dat van andere 17e-eeuwse Hollandse schilders, erg

in de belangstelling. De behangselkunst was definitief op haar retour en de waardering voor het werk uit de eigen Gouden Eeuw was, mede onder invloed van nationalistische gevoelens, sterk toegenomen. Kobells zoeken naar een stijl die nauw aansloot bij 17e-eeuwse voorbeelden als Potter was, buiten een persoonlijke keus, zeker ook kenmerkend voor zijn tijd. Er was een groeiende markt voor werk dat aanknoopte bij de vaderlandse tradities.

Utrechts kunstleven

Utrecht had van oudsher het zogenaamde Schilderscollege binnen haar muren.⁹ Dit college exploiteerde tevens een tekenschool, zij het een niet zeer bloeiende. Ook Kobell was lid van het College.¹⁰ In deze tijd was de energieke Van der Puijl directeur en deze probeerde, aanvankelijk met redelijk succes, de tekenschool uit het slop te trekken. Het is twijfelachtig of Kobell veel aan zijn lidmaatschap heeft gehad. Zijn ambities strekten blijkbaar verder, want in 1806 vertrok hij naar Parijs.

In Parijs woonde hij aan de Faubourg Montmartre¹¹ en in datzelfde jaar zond hij een landschap in naar de Parijse Salon. Behalve exposeren op de prestigieuze Salon bood Parijs aan Kobell nog een unieke mogelijkheid: het bestuderen en kopiëren van het werk van Paulus Potter. Tal van werken uit Nederlandse collecties, waaronder die van stadhouder Willem V, waren door de Franse troepen afgevoerd naar Parijs. Daartoe behoorden verschillende werken van Potter, zoals de beroemde *Stier* die in de Franse hoofdstad een publiekstrekker was geworden.

In 1807 woonde Kobell weer in Utrecht. Inmiddels was de ontevredenheid binnen het Schilderscollege zozeer toegenomen, dat Kobell met zijn medecollegelid P.C. Wonder en drie kunstliefhebbers besloten voor zichzelf te beginnen. Zij richtten in oktober 1807 een eigen tekengezelschap

op. Vooralsnog had het genootschap geen naam, maar in 1814 nam het genootschap de naam Kunstliefde aan.

Er bestond een belangrijk verschil in karakter tussen het Schilderscollege en Kunstliefde. Omdat het

Koninklijk Instituut

Het artistieke aanzien van Kobell was inmiddels stijgende, tot ver buiten Utrecht. Zijn werk kende een groot koperspubliek. In mei 1808 richtte koning Lodewijk Napoleon het Koninklijk Instituut



laatste gezelschap menig Utrechtse notabele onder zijn leden telde, bestond er een duidelijk standsverschil tussen beide genootschappen. Het Schilderscollege overleefde deze concurrentie met het andere genootschap niet. Na nog enige jaren gekwijnd te hebben, hield het rond 1815 op te bestaan. Kobell en Wonder werden samen de eerste directeurs van Kunstliefde. Er was van alles nodig om het jonge genootschap vorm te geven en de rekeningen laten zien dat Kobell menigmaal uit eigen zak geld voorschoot voor zaken die aangeschaft dienden te worden. Men begon gelijk dat winterseizoen en wel met een aantal van 31 leden. Er werden maandelijkse kunstbeschuwingen gehouden en er werd naar model getekend. Het zogenaamde 'stellen' van het model, oftewel het in de juiste houding plaatsen, was een taak van een van de directeurs.

van Wetenschappen, Letterkunde en Schone Kunsten op, waarbij de zogenaamde 4e klasse van dit Instituut zich ontfemde over kunstzaken. Bij de oprichting maakte hij Kobell tot lid van de 4e klasse¹², een benoeming waar Kobell terecht trots op was. In 1811 liet hij zich afbeelden in het kostuum van het Instituut.

Een andere maatregel, die de op kunstgebied zeer initiatiefrijke koning Lodewijk Napoleon nam, was het houden van de zogenaamde Tentoonstellingen van Levende Meesters, de Nederlandse variant op de Parijse Salon. In 1808 werd de eerste tentoonstelling in Amsterdam gehouden en Kobell zond twee werken in. Een daarvan kocht Lodewijk Napoleon direct aan voor de collectie van het Koninklijk Museum.

Kobells werkzaamheden voor Kunstliefde echter bleken van korte duur. Na slechts twee seizoenen,

Jan Baptist Kobell, Landschap met vee, 1804; olieverf op paneel (48 x 58 cm) Rijksmuseum, Amsterdam (bruikleen stad Amsterdam)
Foto: Rijksmuseum, Amsterdam



Jan Baptist Kobell, *Koeien in de wei*, 1806; olieverf op paneel (58,6 x 46,5 cm)

Museum Bredius, Den Haag

Foto: Museum Bredius

bedankte hij al in september 1809 voor zijn directeurschap. Naar de exacte reden voor zijn vertrek tasten we voorsnig in het duister.

Parijse Salons

Dat Kobells ambities inmiddels niet alleen Utrecht, maar ook Nederland overstegen, blijkt uit het feit dat hij in 1810 en opnieuw in 1812 inzond naar de Parijse Salon. Vooral deze laatste Salon was een eclatant succes voor hem. Hij stuurde drie werken in, alle drie Hollandse veestukken. Ze moeten een opvallende verschijning zijn geweest, deze realistische, puur Hollandse schilderijen, die sterk leken op het in Parijs zeer bewonderde werk van Potter. Een van de stukken verwierf niets minder dan de Gouden medaille op de Salon en werd door Napoleon aangekocht voor zijn collectie. Kobell was arrivé en de opdrachten stroomden binnen. Ook de vakcritici waren lovend over zijn werk, dat zich in zijn verregaande realisme zo zeer leek te onttrekken aan de toen heersende modes in Parijs. De beroemde criticus Landon merkte in Kobells werk dan ook diens

‘nieuwe ordonnanties en een oorspronkelijk penseel’ op. Menig Hollands kunstkenner zou eerder gesproken hebben van herkenning van de tradities van de eigen Gouden Eeuw.

Mentaal bergafwaarts

Intussen was Kobell naar Amsterdam verhuisd en verkeerde ook daar in kringen van kunstenaars en kunstminnaars. Hij trouwde in november 1813 met Maria ‘Truitje’ Stoete, de 16-jarige dochter van een koopvaardijkapitein. Volgens zijn leerling Steffelaar zou het huwelijk niet gelukkig zijn geweest en vormde het zelfs een bron van huiselijke zorgen.¹³ In deze tijd ondernam Kobell een reis naar Engeland om ook daar zijn werk aan de man te brengen. Daar liep hij echter tegen zijn grenzen aan: inmiddels had hij zijn prijzen zodanig opgeschroefd, dat het Engelse koperspubliek afhaakte. Op het mentale vlak ging het echter in 1814 in korte tijd bergafwaarts met Kobell. Hij was geestelijk verward, kwam zonderling over op mensen en werd opgenomen in het krankzinnigengesticht het Buitengasthuis te Amsterdam. Ondanks zijn toestand bleef hij aan het werk. Zo tekende hij in het gesticht nog een Stierekop, haast ontroerend in een voor hem weinig gebruikelijke losse toets.¹⁴ Hij overleed in het gasthuis op 23 september 1814, 35 jaar oud. Onder grote belangstelling werd hij in de Nieuwe Kerk te Amsterdam begraven. Postuum werd nog een werk van hem op de Parijse Salon van 1814 geëxposeerd. De Konst- en Letterbode berichtte: ‘[...] Kobell, die, had hij langer leven en gezondheid mogen genieten, wellicht onze grooten Potter op zijde zou gestreefd hebben.’ Een groter compliment leek niet mogelijk.

Marion Cornélie is kunsthistorica, publiciste en directeur van Stichting Watteyn Kunstproducties.

Noten

- 1 Ch. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters* (Amsterdam 1857-64) 885.
- 2 Zo waren bijvoorbeeld ook Ferdinand Kobell (1740-1799) en diens zoon Wilhelm (1766- 1853), beiden geboren in Mannheim en overleden in München, schilder. Wilhelm werd in de adelstand verheven.
- 3 Hendrik Kobell was in 1773 een van de initiatiefnemers voor de oprichting van het tekengenootschap ‘Hierdoor tot Hooger’ te Rotterdam.
- 4 Kramm, a.w., 883.
- 5 Johannes Kobell (Rotterdam 1756 - 1833 Rotterdam).
- 6 Willem Rutgaert van der Wall (Utrecht 1756 - 1813 Utrecht).
- 7 ‘[...] ging dagelijks landwaarts, om alles, als het ware, in miniatuur af te tekenen en was daarin onvermoeid [...]’; in: Kramm, a.w., 885.
- 8 Vergelijk bijvoorbeeld ‘Vee bij een bruggetje’, tekening, collectie Amsterdams Historisch Museum met het uiteindelijke schilderij ‘Vee bij een bruggetje’, olieverf op paneel, 61 x 73 cm., inv.nr. 220-1946, Museum Bredius, ’s-Gravenhage
- 9 Zie voor het Schilderscollege o.a.: L. van Tilborgh en A. Hoogenboom, *Tekenen destijds: Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1982).
- 10 In ieder geval was Kobell in 1806 lid van het Schilderscollege, zie: S. Muller Fz, *Schildersverenigingen te Utrecht*, in: *De Utrechtse archieven*, I, Utrecht, 1880
- 11 Faubourg Montmartre nr. 17, in: H.W. Janson, *Catalogues of the Paris Salon, 1673 to 1881* (New York/London 1977).
- 12 Bij decreet van 4 mei 1808 werd Kobell benoemd tot lid van de 4e klasse.
- 13 Mededeling van Cornelis Steffelaar, in: Kramm, a.w., 886.
- 14 Stierekop met halter, 1814, penseel in grijs, rood en zwart, 192 x 177 mm., Rijksprentenkabinet, Amsterdam, in verso: ‘J. Kobell in ’t Krankzinnig Huis door hem getekend’

Agenda en berichten

Vereniging

Najaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 15 november* vanaf 19.30 uur. Zie voor plaats en agenda de losse bijlage bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 12 oktober* (aan de vooravond van de Week van de Geschiedenis met als thema 'Wonen in Nederland') spreekt kunsthistorica Clémentine Diepen over 'Opdrachtgevers in het wonen door de eeuwen heen'. De plaats en de rol van opdrachtgevers, eigenaren, architecten, bouwmeesters is aan voortdurende verandering onderhevig. Daardoor veranderen onze smaak en ook het interieur van onze huizen.

Op *vrijdag 9 november* spreekt Ben Koster, coördinator van de afdeling tuberculosebestrijding van de GG&GD Utrecht over tuberculosebestrijding in Utrecht. Naast een historisch overzicht van ruim honderd jaar georganiseerde tuberculosebestrijding gaat hij in op het ontstaan en het verdwijnen van het bevolkingsonderzoek, de locaties waar dat plaatsvond en het opnieuw voorkomen van de ziekte.

Een maand later, op *vrijdag 14 december*, is het thema '150 jaar Kunst in Utrecht'. Het jubileum van Kunstliefde kreeg en krijgt het gehele jaar in Utrecht veel

aandacht. De bekende Utrechtse kunsthandelaar en publicist Jan Juffermans zal ingaan op aspecten van de Utrechtse 'kunstscene' die tijdens de officiële festiviteiten niet of minder prominent voor het voetlicht zijn gekomen.

Het Historisch Café vindt plaats in Het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Excursie Kasteel Loenersloot

Weinig kastelen zijn de eeuwen zo ongeschonden doorgekomen als het 13e-eeuwse Loenersloot, al heeft een ingrijpende verbouwing rond 1770 het kasteel wel zijn middeleeuwse karakter ontnomen. Daarna is het nooit meer gereconstrueerd of herbouwd. Op zaterdag 6 oktober organiseert de activiteitencommissie twee maal een rondleiding in dit kasteel, om 11.00 uur en om 14.00 uur. Gastheer is de heer C. van Woerden. Er is per keer plaats voor 20 mensen.

U kunt zich opgeven bij de heer J. van Laar op maandag 1 oktober van 10.00 uur tot 12.00 uur (030) 233 44 40 (niet per voicemail). Voor het donatiefonds van het kasteel wordt een bijdrage € 3,- verwacht.

Bezoek nieuwe Rechtbank

Op *donderdag 15 november* is er gelegenheid een bezoek te brengen aan het

nieuwe Gerechtsgebouw aan het Justitieplein 1, Utrecht. Dit pand bestaat uit nieuwbouw, de oude Gemeente HBS en een laboratoriumgebouw. De heer Hewitt verzorgt een rondleiding die aanvangt om 14.00 uur. Er is plaats voor 25 personen.

Aanmelden bij mev. PVlot-Werner maandag 12 november van 10.00 uur tot 14.00 uur: (030) 220 26 08 (niet per voicemail).

Overige berichten

Korting boekje kloosterhistorie

Utrecht kent een lange en belangrijke monastieke traditie. Het is immers in een kloosterlijke instelling - het omstreeks 695 door Willibrord gestichte en in de eerste plaats aan Sint-Salvator gewijde monasterium of misieklooster - dat de Utrechtse kerk haar basis heeft gehad. Eind oktober verschijnt het boekje *Utrechts oudste kloosters: van Sint-Salvator tot Sint-Paulus*, geschreven door Charlotte Broer. Het beschrijft de ontwikkeling van de monastieke traditie binnen de Utrechtse kerk vanaf de tijd van Willibrord tot in de 12e eeuw. Het zal ongeveer 112 bladzijden omvatten en ruim voorzien van illustraties.

Lezers van Oud-Utrecht kunnen vooraf intekenen voor het boekje en ontvangen dan € 2,- korting op de winkelprijs van € 10,50. U kunt van dit aanbod gebruik maken door vóór 15 oktober 2007 een bedrag van € 8,50 over te maken op giro 40.41.432 t.n.v. C. Broer, Stadionlaan 41, 3583 RB Utrecht, o.v.v. 'Utrechts oudste kloosters'. Op de overschrijving moeten duidelijk uw naam en adres zijn vermeld.

COLOFON

TWEEAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

80e jaargang nr 5 / oktober 2007 / ISSN 1380-7137

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

LOSSE NUMMERS prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Domplein 9.

DEADLINE AGENDA nummer 6/2007: 26 oktober

REDACTIE M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, N. Vugts

REDACTIEADRES Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

BIJDRAGEN Sturen aan de redactie. Aanlevering op floppy of via e-mail. Maximale omvang is 3.000 woorden incl. noten en literaturopgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom

VORMGEVING Jeroen Tirion [BNO], Utrecht

DRUK Rotosmeets Grafische Services

VERENIGING OUD-UTRECHT

VOORZITTER J.J. Degenaar

SECRETARIAAT C.A.M. van der Lee

p/a Catharijneconvent - Postbus 8518, 3503 RM Utrecht / tel: (030) 233 09 72 of (030) 231 38 35 / fax: (030) 231 78 96 / secretariaat@oud-utrecht.nl

LEDENADMINISTRATIE Postbus 575 520, Zoetermeer.

U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december.

CONTRIBUTIE €25,- per jaar (huisgenoot-lidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedriven: €50,-).

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?



U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans  Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. www.hermans-schuttevaer.nl

data · paper · inspiration



Roto Smeets

De kracht in vellen offset!

Roto Smeets GrafiServices. Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn klanten. Of het nu gaat om vellen offset, pre-media, nabewerking, pre-distributie of distributie... Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht · T 030-282 28 22
Eindhoven · T 040-250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:



Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl
www.EraMakelaardijUtrecht.nl



ERA verkóópt huizen!



LEEUVENBERGH EEUWEN VAN LICHT

Leeuwenbergh's grote lichte zaal met een vloeroppervlakte van 500 m² is uitermate geschikt voor concerten, exposities, inauguraties, promoties, symposia, lezingen, diners, huwelijksvoltrekkingen en huwelijksrecepties. Er kan gebruik gemaakt worden van het orgel en de ommuurde tuin. Naast koffie en thee uit eigen pantry is uitgebreide catering in overleg mogelijk.

Leeuwenbergh is voorzien van sanitair, centrale verwarming en geluidsinstallatie. De huurprijs van de Leeuwenbergh is vanaf € 350,- per dagdeel. Voor meer informatie: bekijk onze website www.leeuwenbergh.org of neem contact op met Mariëtte Postma op 0613 517 740.



traditioneel en eigenzinnig

hiske alting
petra branderhorst
06 45 363 200



kijk op: www.altinguitvaart.nl



Uw aannemer:

- flexibele organisatie**
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding**
- tevreden klanten bepalen ons succes**
- wij doen wat we zeggen**
- grote betrokkenheid bij klant en project**
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest**

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Dom_toren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl





Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's



BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850



WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.



Rabobank